УДК 94:274/278(477.44)''1945/1952''
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103

Illegal protestant denominations in Vinnychina in 1945-1952 (according to the materials of the regional council for religious cults affairs)

Anatolii V. Voynarovskyi
Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
email: voinarovskiy95@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9413-2025
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024

Natalka V. Zhmud
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD History, Associate Professor (Ukraine)
email: zmudnatalka@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7463-918X
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022

Abstract.

The purpose *of the research is to reveal the activities of illegal Protestant denominations in Vinnytsia region in 1945-1952 based on the analysis of the materials of the Council for Religious Cults in the Vinnytsia region; to emphasize the value of archival materials as an important type of source that reflects the specifics of the relationship between Soviet authorities at various levels and Protestant formations, as well as to emphasize the nature of the relationship between various religious associations.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific and interdisciplinary methodological tools. In particular, the statistical analysis and content analysis of the reports of the Authorized Council for Religious Cults in the Vinnytsia region as a historical source. Emphasis is placed on the need to free oneself from the influence of Soviet academic and social discourses, which is still manifested in the stereotypical prejudiced perception of Protestantism in the modern socio-cultural space of Ukraine.* ***The scientific novelty*** *is to analyze the peculiarities of the activity of illegal Protestant denominations in Vinnytsia region in 1945-1952 on the basis of the reports of the Commissioner of the Council for Religious Cults under the Soviet People's Committee of the USSR for the Vinnytsia region, which have been put into circulation for the first time. and their relationship with other Protestant currents and the Soviet authorities.* ***Conclusions.*** *Analyzing the activity of illegal Protestant formations in Vinnytsia in 1945-1952, the main factors of their formation and development should be noted as the border status, agrarian and multicultural nature of Podillia. The peasantry, as the main social stratum of the region, extremely exhausted by collectivization, the Holodomor-genocide, political repressions and the struggle against religion, sought spiritual protection. And it was Protestantism that managed to offer this shelter thanks to its more accessible interpretation of Christian teachings than other Christian denominations, simplified rituals, effective material support within religious communities, and well-organized underground activities. The period of Nazi occupation, which proved to be more loyal to religion than the Soviet occupation regime, only increased the number and diversified of Protestant denominations. Therefore, in the post-war years, in particular due to the manipulation of the authorities, they were unable to reach an agreement among themselves. Such incoherence in opposing the totalitarian system allowed the Soviet regime to quickly and systematically exterminate them in various ways (refusal to register, fines, moral persecution, imprisonment, etc.).*

Keywords: *Protestantism, denomination, illegal formations, Council for religious cults, Vinnytsia region, post-war period.*

Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів)

Анатолій Войнаровський
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: voinarovskiy95@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9413-2025
Scopus ID:https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100
WOS ResearcherID:https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024

Наталка Жмуд
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: zmudnatalka@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7463-918X
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022

Анотація.

Мета дослідження *– розкрити діяльність нелегальних протестантських деномінацій на Вінниччині у 1945-1952 рр. на основі аналізу матеріалів Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області; увиразнити цінність архівних матеріалів як важливого типу джерела, що відображає специфіку взаємовідносин органів радянської влади різних рівнів з протестантськими формуваннями, а також підкреслити характер взаємостосунків між різними релігійними об'єднаннями.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукового та міждисциплінарного методичного інструментарію. Зокрема, статистичного аналізу та контент-аналізу текстів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області як історичного джерела. Акцентується на необхідності звільнитися від впливу радянського академічного і суспільного дискурсів, що й досі виявляється у стереотипному упередженому сприйнятті протестантизму в сучасному соціокультурному просторі України.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, щоби на основі вперше введених в обіг архівних матеріалів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області проаналізувати особливості діяльності нелегальних протестантських деномінацій на Вінниччині у 1945-1952 рр. та їхні взаємовідносин з іншими протестантськими течіями та радянською владою.* ***Висновки.*** *Аналізуючи діяльність нелегальних протестантських формувань на Вінниччині у 1945-1952 рр., основними факторами їхнього формування та розвитку варто відзначити прикордонний статус, аграрний та полікультурний характер Поділля. Селянство як основна соціальна верства регіону, вкрай виснажене колективізацією, Голодомором-геноцидом, політичними репресіями та боротьбою з релігією, шукало духовного захисту. І саме протестантизму вдалося запропонувати цей прихисток завдяки більш доступнішому за інші християнські конфесії трактуванню християнського вчення, спрощеній обрядовості, дієвій матеріальній підтримці всередині релігійних громад, добре організованій підпільній діяльності. Період нацистської окупації, яка виявилася більш лояльнішою до релігії, ніж радянський окупаційний режим, лише збільшив чисельність та урізноманітнив протестантські деномінації. Тому в повоєнні роки, зокрема через маніпуляцію влади, вони так і не змогли дійти між собою згоди. Така незлагодженість в протистоянні тоталітарній системі дозволила радянському режиму досить швидко і системно їх винищувати різними способами (відмова реєструвати, штрафи, моральні переслідування, ув'язнення тощо).*

Ключові слова: *протестантизм, деномінація, нелегальні формування, Рада по справах релігійних культів, Вінницька область, повоєнний період.*

Постановка проблеми. Здобуття Україною незалежності та стратегія європейської інтеграції актуалізували місце та роль релігійних інституцій у розвитку держави та громадянського суспільства. Особливий інтерес викликають неформальні протестантські течії, які через жорстке переслідування з боку радянської влади тривалий час були на маргінесі наукових студій і на сьогодні певним чином залишаються стигматизованими в українському соціуму.

Поширення різноманітних протестантських течій у міжвоєнний період на Вінниччині було обумовлено, передусім, пограничним статусом Поділля. Колективізація викликала жорсткий спротив селянства. Аграрний край став одним із найактивніших українських регіонів, де

населення відповіло владі численними стихійними збройними повстаннями. Окрім насильницького вилучення землі, більшовики вели жорстку антирелігійну боротьбу. Тому завдяки доступності богослужінь та ефективній підпільній діяльності для багатьох селян саме протестантизм ставав духовним прихистком.

До того ж радянська влада завжди сприймала протестантизм не лише як релігійну інституцію, а й як вплив буржуазного способу життя, несумісний з більшовицькою ідеологією.

Німецько-радянська війна змусила радянський режим дещо відкорегувати політику щодо релігії. Залишившись на своїх ідеологічних засадах і дещо послабивши жорсткий тиск на церкву, релігію почали використовувати як інструмент об'єднання суспільства у боротьбі з ворогом.

З метою посилення контролю та здійснення зв'язку між державними органами та керівниками релігійних об'єднань і сектантськими організаціями постановою уряду від 19 травня 1944 року покладалося на Раду у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР, їх уповноважених у республіках і областях. Потрібно було якомога більше скоротити кількість протестантських громад, які, зокрема, на Вінниччині швидко розрослися в період нацистської окупації, що виявилася в цьому питанні лояльнішою за радянський окупаційний режим.

Влада усіляко перешкоджала реєстрації релігійних громад. Дозволяли діяльність лише лояльним до режиму, спонукаючи протестантські течії об'єднуватися. Опозиційно налаштованим формуванням відмовляли в реєстрації, чим підштовхнули до нелегального існування та посилення антирадянських настроїв.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Діяльності деяких нелегальних протестантських деномінацій та взаємовідносинам із радянської владою у перші повоєнні роки присвячені праці П. Бондарчука (Бондарчук, 2019), Ю. Вільхового (Вільховий, 2002), В. Войналовича (Войналович, 2005), О. Лисенка (Лисенко, 1999), В. Єленського (Єленський, 1991), О. Висовень (Висовень, 2021). Опозиційних рухів Поділля торкнувся О. Лахно (Лахно, 2006). Репресіям проти протестантських громад присвячені узагальнюючі історіографічні студії О. Довбні (Довбня, 2018).

Релігійної політики радянської влади у перші повоєнні роки в подільському регіоні торкнулися В. Даниленко, В. Кононенко (Даниленко, Кононенко, 2005), Ю. Зінько (Зінько, 2001), І. Данілова (Данілова, 2007, 2010).

Діяльність нелегального руху істинно-православної церкви на Поділлі в розрізі опору селянства радянській політиці схарактеризував О. Логінов (Логінов, 2008).

Історії нелегальних протестантських громад на Вінниччині у 1930-х рр. в контексті репресивної політики сталінського тоталітарного режиму присвятили наукові студії А. Войнаровський А., Н. Жмуд, В. Гребеньова (Voynarovskiy, Zhmud, Hrebenova, 2024).

Незважаючи на ряд праць, що висвітлювали діяльність деяких нелегальних протестантських деномінацій перших повоєнних років, Вінниччина, яка мала ряд особливостей у формування мережі протестантських формувань, представлена досить фрагментарно. Тому ця тема потребує більш глибокого осмислення та узагальнення.

Джерельною базою для написання статті стали архівні матеріали Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), зокрема, звіти Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області за 1945-1952 рр., які вперше введено до наукового обігу, що підкреслює новизну, цінність узагальнень та висновків щодо подальших перспективних досліджень цієї теми.

Мета статті – охарактеризувати особливості діяльності нелегальних протестантських деномінацій на Вінниччині у 1945-1952 рр. за матеріалами Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області, виявити специфіку взаємовідносин між різними протестантськими течіями та радянською владою.

Виклад основного матеріалу. У 1944 р. з метою контролю діяльності протестантських релігійних громад радянська влада шляхом уніфікації та централізації ініціювала створення Союзу євангельських християн-баптистів СРСР (далі – ЄХБ). Під загрозою нових репресій та використати шанс легалізуватися представників двох найчисельніших п'ятидесятницьких течій – християн євангельської віри (ХЄВ або воронаєвці) і християн віри євангельської (ХВЄ або шмідтівці) у 1945 р. також підштовхнули підписати Серпневу угоду про об'єднання з євангельськими християнами-баптистами. Та лише частина п'ятидесятників приєднались. Всі конфесії, що увійшли до Союзу, отримали спільну назву ЄХБ.

На Вінниччині найбільше приєдналося ХЄВ, що компактно проживали у західно-північних районах: «Відвідують громади особливо ті, які прийняли московську згоду» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.36).

Через супротив радянському режиму та небажання втратити свій вплив на вірян керівництво ХЄВ Вінницької області довго відмовлялося вступати до Союзу. А відразу після об'єднання велася активна пропаганда щодо виходу. На 1948 р. із 61 громади ХЄВ, що діяли на Вінниччині, легальними були лише 19 (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.214).

З метою дотримання строгої конспірації нелегальні групи діяли переважно явочним порядком, тобто без попередньої згоди. Кількість нелегальних формувань стрімко зростала. Так, у порівнянні із 1949 р., за 1950 р. з ЄХБ вибуло в 11 разів більше ХЄВ (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.20).

У 1951 р. по області без державної реєстрації функціонували 42 громади ХЄВ (2150 вірян) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.94): Вінниця – 1 громада (до 50 осіб); Вінницький р-н, село Майдан Юзвинський – 1 громада (80 осіб); Калинівський р-н, сс. Янів, Павлівка – 2 громади (90 осіб); Барський р-н, с. Ялтушки Підлісні – 1 громада (30 осіб); Козятинський р-н, Козятин, с. Гурівці – 2 громади (65 осіб); Самгородокський р-н, Самгородок (на цукровому заводі) – 2 громади (30 осіб); Турбівський р-н, с. Нова Гребля – 1 громада (60 осіб); Жмеринський р-н, м. Жмеринка, с. Межирівська Слобода – 2 громади (60 осіб); Жмеринський р-н, с. Радянське – 1 громада (20 осіб).

Станом на 1952 р. діяла вже 51 громада в 19 районах Вінниччини (3500 вірян) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.30). Варто підкреслити, що дані є значно занижені, бо не враховували виходи менше 10 осіб. Нелегальні формування ХЄВ діяли невеликими групами по 5-10 осіб, переважали жінки від 40 до 75 років (75%-90%): «Своїми пророцтвами сіють розбрат в громадах ЄХБ та сектах різних напрямків» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.33).

Окрім відмінностей у поглядах на взаємовідносини із радянським режимом, конфлікти між Союзом та ХЄВ виникали також на тлі тлумачення віровчення та обрядовості. Наприклад, ХЄВ практикували омовіння ніг, глосолалію (один з дарів Святого Духа – «дар мов» або «дар говоріння мовами», що виражається у незрозумілій мові в стані екстазу), містичні пророцтва тощо. Через підвищену емоційність та рухливість під час молитовних зібрань ХЄВ ще називали «трясунами».

Свідченням активної боротьби радянської влади, спрямованої на ліквідацію нелегальних ХЄВ, є агентурні справи: «Пророки», «Фанатики», «Розкольники».

І вже на початку 1950-х рр Вінницька область стала однією з перших щодо кількості нелегальних сектантських об’єднань.

Конфлікти всередині Союзу виникали не тільки між ХЄВ та ЄХБ, а й безпосередньо між євангельськими християнами та баптистами. Це призвело до формування опозиційних настроїв та створення нелегальних утворень («чисті баптисти», «істинні баптисти», «совєршенці», «молоді баптисти», «чисті євангельські християни»): «В Хмільнику підпільно збирається секта «совєршенці» до 15 вірян. Члени цієї секти не одружуються, не вступають до колгоспу, не голосують. Виключений з секти Кузмич Павло Кирилович за те, що одружився» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.120).

Більшість деномінацій, які приєднались до ЄХБ, вже у 1946-47 рр. залишили об’єднання через свої радикальні антирадянські погляди та розбіжності в організаційно-структурних та обрядових питаннях. Вони заперечували водне хрещення, відмовлялися від молитовних будинків та платити пресвітерам тощо.

Систематичні звіти Ради по справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Вінницькій області свідчили, що сектантська мережа дуже швидко зростає і активізувалося вербування, особливо серед молоді. Підкреслювалося, що за роки нацистської окупації майже вдвічі зросла кількість сект (ДАВіО, ф.136, оп.17, с.14-15).

Якщо на 1946 р. на Вінниччині налічувалося 12 протестантських формувань, з яких лише два – ЄХБ і адвентисти сьомого дня (АСД) перебували на легальному становищі, то на початок 1950-х років кількість нелегальних об’єднань зросла до 15 (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.32).

Найбільшу небезпеку радянська влада вбачала у реакційній діяльності сектантських формувань монархічного спрямування, які вели «відлюдницький паразитичний спосіб життя, шляхом різних релігійних забобон і обманів впливали на релігійні почуття вірян різних напрямків, залучаючи їх до своїх формувань і залякуючи наближенням кінця світу». До них зараховували «апокаліпсистів», «єговістів», «інокентіївців-гнатівців», «червонодраконівців», «мальованців», «скопців» тощо.

Саме у Вінницькій області зародилися такі релігійні рухи як «апокаліпсисти», «іоаніти» та «ієговісти» (ДАВіО, ф.136, оп.17, спр.198, с.215), які досить швидко поширились іншими регіонами України.

Секта «апокаліпсистів» була створена у 1925-27 рр. ксьондзом Гумінським Нарцисом, що називав себе «пророком Іллею» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.215). В основу їхнього віровчення покладено Апокаліпсис («Одкровення Іоанна Богослова»), у якому йдеться про «друге пришестя Христа» («страшний суд»). Вірян готували до складних часів (голоду, війни тощо) і закликали чинити опір «більшовицькому режиму як сатанинському втіленню». Обрядовість «апокаліпсистів» поєднувала елементи обрядовості різних християнських конфесій (водне хрещення в дорослому віці, омовіння ніг). Моління переважно відбувалося вночі, при цьому сектанти одягалися в біле вбрання (агентурна справа «Хітони»).

У 1935 р. Гумінського арештували, після звільнення він переїхав до Польщі: «Сектанти Вінницької області найближчим часом очікують його у Вінницькій області. Мати Гумінська Петрунеля і сестра Сапіженко Олена, що користуються авторитетом у сектантів, проживають у Погребищі. Вони розповсюджують наклеп на адресу керівників партії та уряду, а також поширюють різного характеру провокаційні міркування» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.216).

У 1950 р. найбільше «апокаліпсистів» зафіксовано у Погребищенському (сс. Саражинці, Борщагівка, Білашки, Талалаї, Станилівка, Кулешів, Черемошне, Павлівка, Ліщинці, Погребище, Бухни тощо – 29 громад, 841 особа (за іншими даними – 1000 осіб)); Плисківському (7 громад, 234 особи) та Оратівському (с. Старий Животів – 1 громада, до 20 осіб) районах. Найчисельніші громади діяли у Погребищенському (сс. Лещинці – 85 осіб, Павлівка – 53 особи, Педоси – 7 осіб, Юнашки – 32 особи, м. Погребище – 34 особи); в Плисківському (сс. Дзюньків – 64 особи, Розкопана – 47 осіб, Наказне – 43 особи, Адамівка – 31 особа) районах (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с.12). Діяльність цієї секти відстежено також в Монастирищенському, Козятинському, Уланівському та інших районах (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.31). Її керівником у Вінницькій, Київській та Житомирській областях був Журавель Григорій, родом з с. Юнашки Погребищенського району.

Більшість «апокаліпсистів» були малограмотні, з розкуркулених чи селян-одноосібників. Підкреслювалося, що ця секта діє найбільш замаскованими методами. Проявляється це в тому, що керівний склад закликає своїх послідовників працювати в колгоспах та інших радянських організаціях, підкорятися і виконувати радянські закони, відвертаючи таким чином від себе увагу та підозри. Однак нелегально проповідується неминуча загибель радянської влади у результаті її військової поразки від капіталістичних країн, проводяться заклики об'єднуватися та готуватися до боротьби з більшовицьким режимом: «З метою залучення на свій бік якомога більшої кількості населення, «апокаліпсисти» щорічно 27 вересня (День Воздвиження Чесного Хреста) під виглядом відправлення релігійних ритуалів, в полі, коло лісу, біля колодязя між с. Павлівка Погребищенського району і с. Наказним Плисківського району, на території Погребищенського району влаштовують богослужіння, де згадують про засновника цього сектантського формування Гумінського Нарциза Феліксовича, раніше засудженого за антирадянську діяльність, а також про інших засуджених до ув'язнення «апокаліпсистів». На такі зборища сходиться до 300 осіб, і не лише «апокаліпсисти», але й віряни різного віку з різних сіл, районів та навіть областей» (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб.180, с.38).

Станом на 1951 р. кількість «апокаліпсистів» на Вінниччині значно зменшилась (23 громади загальною кількістю 1220 осіб), що пояснюється як результатами переслідування з боку радянської влади, так і об'єднанням громад (ДАВіО, ф.136, оп.32, од.зб.198, с.23).

На Вінниччині також зародилась така церковно-монархічна секта як «іоаніти», які стали відгалуженням православної церкви і вважали себе послідовниками протоієрея Іоанна Кронштадського. Вони розірвали зв'язки з православною церквою, оскільки, на їхнє переконання, духовенство продалось радянській владі.

Вперше «іоаніти» з'явились у 1922 р. в Тульчинському районі. На кінець 1940 – поч. 1950-х рр. в області вже діяло 25 громад, що об'єднувало близько 200 осіб. Найбільше «іонітів» було зафіксовано у Тульчинському (сс. Клебань, Калинівка, Тиманівка, Гута, Білоусівка, Паланка, Маньківка, Михайлівка, Самгородок, Ганнопіль – 500 осіб); Брацлавському (м. Брацлав, сс. Марксово, Сталінка, Порхирівка, Сороколуби, Гриненки); Тростянецькому (сс. Ілляшівка, Ладижин), Гайсинському (с. Степашки, місцезнаходження по інших селах невідоме – до 300 осіб) районах.

В цей період серед «іоанітів» відбулося розшарування. Частина, залишаючись на антирадянських позиціях, стали напівлегальними і почали відвідувати православну церкву. А в деяких селах Тульчинського району (Ганнопіль, Паланка) навіть захопили православні церкви (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.216).

«Іоаніти» тісно співпрацювали із нацистською окупаційною владою. Румунська жандармерія із активу сектантів на чолі з Рябоконем створила резидентуру з виявлення та викриття комуністичного партійно-радянського активу. Керівником цих громад був Ферт Максим з с. Ганнопіль Тульчинського району.

У звітах зазначалося, що частина «іоанітів» (сс. Тиманівка, Кобилівка Тульчинського району, м. Брацлав тощо) з яскраво виражених церковно-монархічних позицій не підтримує зв'язок з православною церквою. Керівництво цієї течії (диякон Куцан Михайло, монашки Зозуля Олександра, Швець Марфа) перебувають в глибокому підпіллі (агентурна справа «Острів»), вимагаючи від сектантів не працювати в колгоспах, не платити податків, бойкотувати заходи, що організовуються радянським урядом. На нелегальних зборах проводять антирадянську агітацію, виражаючи надії на повернення монархії (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.217).

Багато «іоанітів» повернулись після ув'язнень і продовжили антирадянську діяльність. На початок 1950 р. вербування нових членів не зафіксовано (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.31).

Третьою течією, що виникла на Вінниччині, були «ієговісти». Ця секта з'явилась ще у 1913 р. в с. Березки Джулинського району. «Богом над богами» вважають згадуваного у Старому Заповіті Ієгову, не визнають християнського вчення. Перебувають в строгій конспірації, молитви складають самі. Віровчення має анархічний та антирадянський характер (ДАВіО, ф.13, оп.32, спр.105, с.217).

«Ієговісти» відмовляються навіть від радянських документів, не працюють в колгоспах, виготовляють і поширюють антирадянські брошури під видом «послань від Ієгови».

На кінець 1940 – поч. 1950-х рр. громади «ієговістів» на Вінниччині діяли в Джулинському (сс. Красносілка, Березівка, Хмарівка, Погоріле), Бершадському (сс. Березки, Сумівка), Теплицькому (с. Бджільна, 1 громада, 20 осіб) районах загальною кількістю 50 осіб: «На квартирі у керівництва – Литвицького Гордія, 60 р. (с. Сумівка) та Чедороди Симона, 49 р. (с. Березки) Бершадського району проходять нелегальні збори. Нові члени поповнювалися не дуже активно (централізована агентурна справа «Заповіт»)» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.218).

Після переслідувань та арештів на 1951 р. формування «ієговістів» зменшилося до 1 громади до 20 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.23).

Одним із нелегальних сектантських формувань на Вінниччині, яке виникло ще у 1928-1929 рр. із т. зв. «іосифлянської» (від засновника руху митрополита Іосифа) опозиції в Руській Православній Церкві (РПЦ), була «Катакомбна Церква» (переховувалися від більшовицької влади у печерах).

Деякі науковці називають це формування християнами Істинно-Православної Церкви (ІПЦ) (Логінов, 2008). Дослідник С. Бондарчук зазначає, що саме на Вінниччині ці нелегальні утворення все ж варто називати істинно-православними християнами (ІПХ). На його думку, радянські науковці їх ототожнювали, зокрема, вважаючи, що це назви опозиційних до влади організацій православних віруючих в різні періоди (до і після війни) чи відносили ІПХ до тих громад ІПЦ, що не мали духовенства тощо. Однак дослідник вказує на відмінності між ними (Бондарчук, с.102-103).

Групи ІПХ діяли в глибокому підпіллі та ще більше негативно ставилися до радянського режиму, ніж ІПЦ. Протиріччя релігійного життя виявлялися у контрастній відмінності релігійної свідомості та поведінки її представників. Йдеться про виразну різницю громад ІПЦ, в яких переважали представники вищих та середніх соціальних верств, між громадами ІПХ, в яких домінувало неосвічене селянство. Тому в ІПХ віровчення, переплетене з народними світоглядними уявленнями та віруваннями, відрізнялось від церковного. В повоєнний період у цій течії майже не залишилось священиків та храмів, і вони повністю перейшли в нелегальне становище. В ІПЦ практика певний час залишалась фактично такою ж, як і РПЦ. Та згодом, коли в процесі репресій духовенство почали позбавляти священства, громади ІПЦ теж змінювали культову практику. Згодом частина з них об'єдналися з ІПХ.

Поділ «істинно-православних» на прибічників ІПЦ та ІПХ до певної міри умовний, оскільки деякі віруючі ІПЦ називали себе «істинно-православними» християнами, решта могла не вживати цей термін.

На Вінниччині «катакомбники» почали поширюватись ще на початку 1930-х рр. в селах Тульчинської, Тростянецької та Гайсинської округ. Їхня кількість суттєво зросла за рахунок «іоанітів», яких на Поділлі нараховувалось декілька тисяч осіб. Та згодом між цими двома течіями почався розкол.

Оскільки політичні переконання цієї секти закликали до відновлення монархії Романових, як влади «істинно-православних царів», тому вона була майже повністю знищена в роки сталінського терору. Операція «Чорні павуки» призвела до масових арештів, в результаті чого було ув'язнено та засуджено до різних строків 33 особи.

Відродження «істинних православних християн» припадає на післявоєнний період після повернення її прихильників з місць ув'язнення. Географія цієї секти охоплювала переважно південні райони Вінниччини: Бершадському (6 селах, зокрема, с. Мала Киріївка (до 30 сімей), с. Війтівка (до 25 сімей), с. Баланівка (до 10 сімей)), Ольгопільському (8 селах, зокрема, с. Березки (до 10 сімей)), Піщанському, Мурованокуриловецькому, Чечельницькому, Ямпільському районах. Загальна кількість сектантів налічувала 450 осіб, які були завербовані переважно родичами та знайомими (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.219.).

«Катакомбники» навіть після ув'язнень продовжували займати жорстку антирадянську позицію: «В Ситковецькому районі ці сектанти документів навіть не торкаються, беруть в руки патички і викидають. При будь-якій спробі з ними контактувати мовчать і покидають приміщення, де проживають або моляться» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с. 13).

На початок 1950 р. ІПХ діяли у сс. Козинці, Красногірка Тростянецького р-ну (2 громади, до 25 осіб). А на 1951 р. «катакомбники» вже налічували 3 громади загальною кількістю 65 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, од.зб.198, с.23).

Серед активно антирадянськи налаштованих сектантських формувань були «мальованці», «михайлівці», «інокентіївці» тощо: «У сс. Попудня та Сарни Монастирищенського району було викрито «мальованців», яких очолював місцевий мешканець Поліщук Аким Кіндратович, 1886 року народження. Секта виникла ще у 1928 р. Багато молоді активізувалося під час тимчасової німецької окупації. Їм заборонялося мати особисте майно або вести господарство, служити в армії, своїх дітей у школах не навчали і виховували в антирадянському сектантському дусі. Ведуть відлюдницький паразитичний спосіб життя, провокують колгоспників до виходу з колгоспу…Під вплив «мальованців» потрапила дружина фронтовика, який загинув у Вітчизняну війну, Панасюк Марія 1908 р., вона відмовилася працювати в колгоспі; був також втягнутий колишній комсомолець, мешканець села Гребля Монастирищенського району Мульк Іван Овсійович, 1928 р. народження, котрий перестав відвідувати комсомольські збори, а згодом не захотів перебувати в комсомолі, його засудили за організовану антирадянську діяльність…» (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб.180, с.32-33). У 1949 року були заарештовані 12 активістів-«мальованців», які отримали терміни ув'язнення від 10 до 25 років виправно-трудових таборів.

У цьому ж році була викрита і оперативно ліквідована нелегальна секта «михайлівців» (назва пов'язана з особливим пошануванням архангела Михаїла) у кількості 18 осіб, що була поширена в 6 селах Уланівського, Комсомольського та Хмільницького районів: «Актив секти Бібік-Відерська перебуває на нелегальному становищі. Підтримує зв'язок з такою ж сектою на Житомирщині. Віровчення та характер антирадянської діяльності поки не встановлено» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.220). За іншими даними, лише в с. Вовчинці Комсомольського р-ну ліквідована секта «михайлівців» кількістю 20 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.94). Формування ставило собі за мету підготовку «хрестового походу» проти радянської влади та відновлення царизму. При ліквідації у них було вилучено самовиготовлені прапори, антирадянську літературу з релігійно завуальованим змістом, ікони так званого «білого царя слави» та інше начиння. «Михайлівці» визнали свою вину і їх засудили на терміни від 10 до 25 років виправно-трудових таборів.

На початок 1950 р. «михайлівців» нараховували лише до 20 осіб у Хмільницькому, Піщанському, Крижопільському, Бершадському, Ольгопільському та інших районах (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.31).

Секта «інокентіївців» вважала своїм засновником антирадянськи налаштованого колишнього ігумена Балтського монастиря Одеської області Інокентія (агентурна справа «Паломники»). Релігійні обряди проводилися, як і в православній церкві. В кінці 1940-х рр. у Вінницькій області налічувалося 150 «інокентіївців»: Ободівському (сс. Стара Ободівка, Ст. Цибулівка, Павлівка, Татарівка тощо), Крижопільському (с. Соколівка), Тиврівському (с. Красне) і Немирівському (с. Фастівці) районах. Всі сектанти не працювали в колгоспах (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.218).

Найчисельніші громади «інокентіївців» були в Ободівському (3 громади, 120 осіб), Могилів-Подільському (2 громади, 55 осіб) та Койпагородському (1 громада, 20 осіб) районах. В цих районах діяли також невеличкі групи по 2-3 особи у 10-13 селах (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с.12): «На зборах в сс. Татарівка та Ст. Цибулівка піднімаються питання про саботаж колгоспників. Під прикриттям поїздки в Західну Україну за хлібом встановлюється зв'язок із націоналістичним підпіллям. Також було встановлено зв'язок із нелегалами-«монахами» Балтського р-ну Одеської обл. щодо організації підривної антирадянської діяльності. Триває вербування нових членів» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.219).

При оперативній ліквідації у серпні – вересні 1949 р. у кількості 30 осіб в селах Могилів-Подільського, Яришівського, Копайгородського районів також були вилучені написані від руки псалми антирадянського змісту, спрямовані на підрив колгоспного ладу. Усіх заарештованих ув'язнили і засудили від 10 до 25 років виправно-трудових таборів (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.34).

На початок 1950-х рр. чисельність «інокентіївців» значно зменшилася внаслідок переслідувань з боку влади. Об'єднання продовжували діяти в Могилів-Подільському (сс. Вендичани, Сугаки, 1 громада, 70 осіб), Копайгородському (с. Немерчі, 1 громада, 30 осіб), Яришівському (місцезнаходження невідоме, 30 осіб), Шпиківському (місцезнаходження невідоме, 1 громада, 30 осіб), Тиврівському, Плисківському та інших районах (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб180, с.31). У 1951 р. було зафіксовано лише 5 громад «іннокентіївців» загальною кількістю до 145 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.23).

Окрім загалом легальних громад адвентистів сьомого дня (АСД), на початок 1950 р. на Вінниччині діяли також нелегальні об'єднання адвентистів – реформістів у кількості 7 громад (80 осіб): Вінниця – 1 громада (до 15 осіб); Вінницький (сс. Юзвин, Ведмеже Вушко – 2 громади (до 20 осіб)); Жмеринський (с. Могилівка (інформації про місцезнаходження та кількість не виявлено); Шпиківський (с. Рахни Лісові – 1 громада (15 осіб)); Тиврівський (сс. Борське, Сутиски, Ворошилівка – 3 громади (30 осіб)) райони.

А на 1951 р. їхня кількість вже зросла до 8 громад (105 осіб) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.23).

Малочисельними сектами, про які радянська влада мала обмаль інформації, але з їхнього боку виразних антирадянських настроїв не зафіксовано, були «духобори-вегетаріанці» (Барський р-н, с. Ялтушки Підлісні – 1 громада (20 осіб), Монастрищенський р-н (до 50 осіб)), «богомоли» (Томашпільський р-н, с. Пеньківка – 1 громада (до 50 осіб)) (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с.12), «монахи» (Тростянецький р-н, с. Ладижин – 1 громада (до 20 осіб)), «скопці» (Чечельницький р-н, місцезнаходження невідоме; в сс. Киндрасівка, Любомирка, Голдашівка Ольгопільського р-ну секта кількістю до 50 осіб була ліквідована місцевими органами), «вільні християни» (Джулинський р-н, с. Костюківка – 1 громада (10 осіб)); Ситковецький р-н (місцезнаходження не встановлено, орієнтація не виявлена); Бершадський р-н (сс. Баланівка, Війтівка, Мала Киріївка (65 осіб)) (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб.180, с.38-42).

Ряд нелегальних формувань мали стихійний характер і вели закритий спосіб життя, тому їхні орієнтації було важко з'ясувати. Так, головною ознакою так званих «п'яцунів» вважали невживання часнику, цибулі та інших продуктів, що мали різкий запах. Секта діяла в сс. Янів, Павлівка Калинівського та Хмільницького районів (місцезнаходження та кількість не виявлено).

На початок 1950 р. активно відновила свою діяльність секта «червонодраконівців», що налічувала до 150 осіб в Ольгопільському (с. Берізки-Чечельницькі – 1 громада (до 15 осіб)), Бершадському (місцезнаходження невідоме (30 осіб)), Тростянецькому (сс. Китайгород, Демківка – 2 громади (20 осіб)), Чечельницькому та інших районах: «Вони сидять на печі, умертвляють плоть та не беруть жодних документів і голосувати відмовляються» (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.38).

Через переслідування з боку влади на 1951 р. «червонодраконівці» налічували лише 3 громади загальною кількістю 55 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, од.зб.198, с.23).

В с. Летківка Тростянецького району виявлено секту до 19 осіб – «воскрєсніки» («недільники»), які категорично відмовилися брати участь у передвиборчій кампанії: «Керівник – бродячий проповідник Остап. У неділю 12 березня 1950 р. вся група зникла з села чи сховалася, і вийшла лише 13 березня» (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.43).

Як свідчать численні звіти Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області, Вінницький райком партії часто ігнорував діяльність релігійних сект та вчасно не проводив належних заходів антирелігійної роботи серед населення (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.53).

Особливу тривогу у місцевої влади викликало ставлення нелегальних об'єднань до здобуття освіти, адже багато сектантів забороняли своїм діятям відвідувати радянську школу. Серед тих, які повністю не навчали дітей, були «адвентисти-реформісти», «духобори», «богомоли», «ієговісти», «червонодраконівці», «скопці». Інколи їхні діти навчалися читати лише Святе Письмо.

Не було єдиної лінії щодо навчання дітей також у ХЄВ, «істинно православних християн», «вільних християн», «монахів» та «іннокентіївців». Більшість сектантів давали своїм дітям освіту від 3 до 7 класів. Одиничними були випадки закінчення середньої школи: «У Вінниці керівник ХЄВ Бондар Л. Г. надав своїй дочці можливість закінчити школу. А Богачук Т. сказав так: «Я живу без грамоти і не помираю. І діти також проживуть. Аби вірили у животворящу силу і вірили в Христа» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.34).

Представники фактично всіх нелегальних формувань відмовлялися служити зі зброєю. Вони зникали з села, використовували знищені під час війни документи РАЦСу, де відповідно до обставин приписували або зменшували собі роки, навіть калічили себе.

Визнавали військову службу «іоніти» та «апокаліпсисти».

До роботи в колгоспах також відносилися по-різному. Переважно в колгоспах працювали більшість ХЄВ, «адвентисти-реформістів», «богомолів», «іннокентіївців» і «монахів». Під різними приводами (хвороба, старість, без дозволу влаштовувалися на підприємства у містах тощо) сектанти уникали роботи в колгоспі: «Зовсім не числяться в колгоспі «істинно-православні християни», «скопці», «єговісти», хоча проживають у селі та займаються кустарництвом: плетуть корзини, роблять глиняний посуд, займаються городництвом, якщо за ними залишають 10-15 соток. Реалізують вироби на ринку, що є основним джерелом доходів» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.34).

Зареєстровані громади, як правило, на відміну від більшості підпільних формувань, до радянських політично-господарських заходів відносилися задовільно, виконували всі державні поставки, платили податки, голосували на виборах у місцеві та центральні органи тощо.

З метою припинення діяльності нелегальних громад вживалися наступні заходи: арешти за відмову від служби в армії та різні антиколгоспні злочини, заборонялися молитовні збори, зачинялися молитовні будинки, накладалися податки за здачу в оренду (ст. 19 «Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів») тощо (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.75).

Висновки. Історично тривалий прикордонний статус Поділля зумовив поліконфесійність регіону та проникнення різних напрямів протестантизму. А поширення великої, часто неконтрольованої кількості релігійних формувань посилив саме аграрний характер Вінниччини. Адже малограмотні селяни, які одні з найактивніших в Україні чинили опір насильницькій колективізації та релігійному переслідуванню з боку радянського режиму, знаходили порятунок у простих формах богослужіння та доступному тлумаченню християнського віровчення. Тим паче, підпільна діяльність часто була краще налагоджена, аніж в православ'ї та католицизмі. І селяни, що залишились без землі, швидше піддавались вербуванню, оскільки отримували фактично єдину допомогу всередині релігійної громади.

В повоєнні роки Вінницька область стала лідером по чисельності як легальних, так і особливо нелегальних деномінацій. Оскільки кількісно вони суттєво зросли в період нацистського окупаційного режиму, що був набагато лояльнішим до релігії, ніж радянський.

На кінець1940-х – початок 1950-х рр. починається нова хвиля репресій особливо проти нелегальних об'єднань. Велика кількість релігійних формувань, відсутність єдності, ймовірно, через індивідуалістичний і консервативний селянський менталітет, упереджене сприйняття будь-якої іншості та нездатність до конструктивного діалогу призвели до їхнього швидкого винищення.

Російсько-українська війна та глобалізовані виклики сьогодення лише посилили актуальність поліконфесійності на Вінниччині в контексті як взаємовідносин між різними конфесіями і владою, так між різними християнськими і протестантськими конфесіями між собою.

Тому вивчення діяльності різних протестантських течій в регіональному розрізі дозволить більш об'єктивно і комплексно вивчати історію протестантизму в Україні.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для підготовки та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Voynarovskiy, A., Zhmud, N., Hrebenova, V. (2024). Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe:* Voi. 44 Iss. 7, Article 4. https://doi.org/10.55221/2693-2229.2551

Бондарчук, П. *Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр.* URL: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_3/4.pdf

Бондарчук, П.М. (2019). *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): Історико-релігієзнавче дослідження* / Наук. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України. 268 с.

Висовень, О.І. (2021). *Громади Євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби (40-80-ірр. XX ст.):* дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав. 506с.

Вільховий, Ю.В. *Політика радянської влади щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х рр. XX ст.):* Дис. … канд. іст. наук. Полтава, 2002. 298 с.

Войналович, В. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940 – 1960-х роках: політичний дискурс.* Київ. 741 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Даниленко, В.М., Кононенко, В.В. (2005). Релігійна політика радянської влади на Поділлі у перші повоєнні роки (1945-1948). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.* Вінниця. С. 264-269.

Данілова, І. Ю. (2010). *Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945-1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою:* Автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ. 21 с.

Данілова, І.Ю. (2007). Організації Євангельських християн-баптистів Вінниччини у повоєнне десятиліття. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.* Вінниця. С.339-342.

Довбня, О. (2018). Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920 – 1980-тірр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Дрогобич. Вип.21. Т.1. С.15-22.

Єленський, В. (1991). *Державно-церковні взаємини (1917–1991).* Київ.72 с.

Зінько, Ю. А. (2001). Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія».* Вінниця. Вип.3. с.256-260.

Лахно, О. (2006). Розкол у євангельсько-баптистському русі на Поділлі в світлі архівних документів (друга половина XX століття). *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* Т. 14. К.-Хмельницький. С. 349-362.

Лисенко, О. (1999). Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ. 403 с.

Логінов, О.В. (2008). Діяльність істинно-православної церкви на Поділлі як релігійна форма опору селянства політиці радянської влади / *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне». До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору*. Вінниця. 430с.

References:

Bondarchuk, P.M. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv): Istoryko-relihiieznavche doslidzhennia [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s - mid-1980s): Historical and religious study]* / Nauk. red. V.M. Danylenko. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian].

Bondarchuk, P. *Sotsiorelihiine zhyttia Ukrainy v seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rr. [Socio-religious life of Ukraine in the mid-1940s - early 1950s]* URL: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_3/4.pdf [in Ukrainian].

Danilova, I.Yu. (2007). Orhanizatsii Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv Vinnychchyny u povoienne desiatylittia [Organizations of Evangelical Christians-Baptists of Vinnytsia in the post-war decade]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia.* Vinnytsia, 339-342 [in Ukrainian].

Danilova, I.Yu. (2010). *Protestantski relihiini orhanizatsii v Ukraini u povoiennyi period (1945-1955 rr.): struktura, diialnist ta stosunky z vladoiu [Protestant religious organizations in Ukraine in the post-war period (1945-1955)]: Avtoref. dys. … kand. ist. nauk. Kyiv. 21 s.* [in Ukrainian].

Danylenko, V.M., Kononenko, V.V. (2005). Relihiina polityka radianskoi vlady na Podilli u pershi povoienni roky (1945-1948) [The religious policy of the Soviet authorities in Podillya in the first post-war years (1945-1948)]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia.* Vinnytsia, 264-269 [in Ukrainian].

Dovbnya, O. (2018). Represii proty protestantiv USRR/URSR (1920 – 1980-tirr.) u suchasnii vitchyznianii istoriohrafii: rehionalnyi aspekt [Repressions against Protestants of the Ukrainian SSR/USR (1920-1980s) in modern national historiography: regional aspect]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk.* Drohobych, T.1. 21, 15-22 [in Ukrainian].

DAViO – Derzhavnyi arkhiv vinnytskoi oblasti [State archive of the Vinnytsia region].

Lakhno, O. (2006). Rozkol u yevanhelsko-baptystskomu rusi na Podilli v svitli arkhivnykh dokumentiv (druha polovyna 20 stolittia) [The split in the Evangelical-Baptist movement in Podillya in the light of archival documents (second half of the 20th century)]. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv.* T. 14. K.-Khmelnytskyi, 349-362 [in Ukrainian].

Lysenko, O. (1999). *Tserkovne zhyttia v Ukraini. 1943–1946 rr. [Church life in Ukraine. 1943–1946]*. Kyiv, 403 [in Ukrainian].

Vilkhovy, Yu.V. (2002). *Polityka radianskoi vlady shchodo protestantskykh tserkov v Ukraini (seredyna 40-kh – 70-kh rr. XX st.) [Policy of the Soviet authorities regarding Protestant churches in Ukraine (mid-40s - 70s of XX century)]*: Dys. … kand. ist. nauk. Poltava, 2002. 298 s. [in Ukrainian].

Voinalovich, V. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini v 1940 – 1960-kh rokakh: politychnyi dyskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: political discourse].* Kyiv, 741 [in Ukrainian].

Vysoven, O.I. (2021). *Hromady Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv radianskoi Ukrainy v politychnykh, sotsiokulturnykh vymirakh totalitarnoi doby (40-80-irr. 20 st.)* [*Communities of Evangelical Christian-Baptists of Soviet Ukraine in the political, socio-cultural dimensions of the totalitarian era (40-80s of the 20th century)]:* thesis... Dr. Hist. Sciences: 07.00.01. Pereyaslav, 506 [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. (1991). *Derzhavno-tserkovni vzaiemyny (1917–1991)* [*State-church relations (1917–1991)].* Kyiv, 72 s. [in Ukrainian].

Voynarovskiy, A., Zhmud, N., Hrebenova, V. (2024). Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Voi. 44 Iss. 7, Article 4. https://doi.org/10.55221/2693-2229.2551 [in English]

Zinko, Yu.A. (2001). Polityka radianskoi vlady shchodo protestantskykh relihiinykh hromad u dokumentakh derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti [The policy of the Soviet authorities regarding Protestant religious communities in the documents of the state archive of the Vinnytsia region]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seriia «Istoriia».* Vinnytsia, 3, 256–260 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.10.2024 Схвалено до друку / Accepted: 27.11.2024